

TIL O'QITISHDA ISHLATILADIGAN METOD HAMDA USLUBLAR

Guljaxon Mardanova Furqat qizi
Samarqand davlat Chet tillar institute

Method grekcha methodos soʻzidan olingan boʻlib, “tadqiqot”, “oʻrganish” degan maʼnoni anglatadi. U obʼektiv borliqdagi predmet, hodisalarni, yaʼni tadqiqot manbaini ilmiy tahlil qilish, oʻrganish orqali uning mohiyatini, tabiati, tarkibiy qismlarini, muayyan oʻziga xos xususiyatlarini topish, ochish, ular haqida ilmiy xulosalar, umumlashmalar chiqarish usuli boʻlib, muayyan fanga xizmat qiladi va uning taraqqiyotini taʼminlaydi. Har bir fanning oʻz tadqiqot usullari mavjud. Masalan, tabiiy fanlar, tibbiyot, qishloq xoʻjaligi, tilshunoslik fanlarining metodlari bir-biridan katta farq qiladi. Tabiiy fanlar, tibbiyotda eksperiment, qishloq xoʻjaligida amaliy tajriba ustuvorlik qilsa, tilshunoslikda tahlildan foydalaniladi. Bir fan doirasida ham turlicha metodlar va ularni qoʻllash usullari mavjud. Jumladan, tilshunoslik fani ham oʻzining qator ilmiy-tadqiqot metodlariga ega boʻlib, bu tilning ham ijtimoiy-tarixiy, ham ijtimoiy-psixik, ijtimoiy-fiziologik, ham ijtimoiy-individual hodisa ekanligidan kelib chiqadi. Shunga koʻra lisoniy tadqiqot metodlari turli-tumandir. Jumladan, ona tilini tahlil qilish metodlari bilan chet tillarini tahlil qilish metodlari, tilning sotsiologik jihatlarni oʻrganish usullari bilan nutq tovushlarini tahlil qilish usullari bir-biridan katta farq qiladi. Har bir fanga oid tadqiqot usullarini qoʻllashning muayyan yoʻl-yoʻriqlari mavjud boʻlib, ular shu fanning ish yuritish metodikasini tashkil etadi. Demak, metod – bu bilish usuli boʻlsa, metodika – bilish usulida qoʻllanadigan yoʻl-yoʻriqdir. Yaʼni: tadqiqot obʼektini tekshirish usuli, individual ish olib borish metodlari, faktlarni yigʻish, tahlil qilishni umumlashtirish jarayonidir. Shundan kelib chiqib, tilshunoslikda ona tili metodikasi, chet tili metodikasi, til sathlari, til va nutq, til va tafakkur masalalariga, kommunikativ tilshunoslik yoki tilga kompetensiyaviy yondashuv metodlarini qoʻllashga oʻrgatuvchi metodikalar mavjud. Ayni vaqtda ushbu metodlar bir-biridan farq qilsa-da, ularning barchasi bir maqsadga, yaʼni mazkur lisoniy hodisalarning “sir”larini ochish va shu asosda ilmiy-nazariy va ilmiy-metodik xulosalar, falsafiy mantiqiy umumlashmalar chiqarishga qaratilgan boʻladi. Demak, har bir fanning umumiy metodologiyasi ham mavjud boʻlib, metodologiya yunoncha methodos “tadqiqot usuli” va logos “taʼlimot” soʻzlaridan olingan hamda fanning tadqiqot usullari haqidagi taʼlimotdir. Metodologiya bilish faoliyati yoʻllari haqidagi taʼlimot sifatida har qanday fan nazariyasi va amaliyotida katta ahamiyatga ega. U tadqiqot manbaini qanday tushunish, uni oʻrganishga qanday yondashish, qaysi

usullarni qo'llash, tadqiqot ob'ekti yuzasidan umumiy nazariy, amaliy, mantiqiy yoki tavsifiy bilimlar hosil qilish haqidagi ta'limot bo'lib, umumilmiy va xususiy fanlar metodlari o'rtasidagi uzviy munosabatni ko'rsatadi. Shundan kelib chiqqan holda, bilish usullari ham umumiy va xususiy bo'ladi. Umuman bilish usuli falsafiy tizimga xos bilish tamoyillarini ifodalab, tabiat, jamiyat, tafakkurning umumiy qonuniyatlari haqidagi ta'limot sanaladi. Umumiy metodologiya falsafiy bilish metodining muayyan fan doirasida konkret qo'llanishi, xususiy metodologiya esa u yoki bu fan tarmog'iga xos tadqiqot metodlari haqidagi ta'limotdir. Umummetodologik tamoyillar turli fanlar bergan ma'lumotlarni umumlashtirish asosida vujudga keladi. Aytib o'tilganidek, har bir fanning o'z maxsus tadqiqot usullari va ularga asoslangan umumilmiy metodologiyasi ham mavjud (ijtimoiy fanlarning tahlilga asoslangan umumilmiy metodologiyasi, tabiiy fanlarning tajribaga asoslangan umumilmiy metodologiyasi kabi). Lekin ularning barchasi asosida kuzatish, idrok qilish, o'rganish, tushunish, anglash kabi bilish usullari yotadi. Har bir tadqiqot ishi, albatta, dunyoni bilishga qaratiladi, biroq u fan tarmog'i xususiyatidan kelib chiqadigan umumilmiy metodologiyaga asoslanadi. Shu bois har bir tadqiqotchi, avvalo, o'z tadqiqot ishining umumilmiy metodologiyasini va undan kelib chiqadigan tadqiqot metodlari belgilab olishi kerak bo'ladi. Buni quyidagi ierarxik bosqichlarda ko'rsatish mumkin: tadqiqot maqsadi – farazi – kutiladigan yangilik tadqiqot predmeti va ob'ektini tanlash tadqiqot metodologiyasi va metodlarini tanlash. Har bir metod esa o'z ichida kuzatish, dalillarni to'plash, ularni o'rganish, qiyoslash, chog'ishtirish, fikrlarni umumlashtirish, anketa so'rovnomasi va tajribasini o'tkazish, natijalarni statistik tahlil qilish, xulosalash kabi usullarni qamrab oladi. Demak, tadqiqot ishi tadqiqot maqsadini aniqlash va fan yo'nalishiga mos umumilmiy metodologiyani tanlashdan boshlanadi. Jumladan, tilshunoslik sohasida ham tadqiqot ishining nazariy (filologik) yoki amaliy (metodik) yo'nalishda olib borilishi maqsadi tadqiqot ishining keyingi barcha bosqichlarini belgilab beradi. Tadqiqot metodlarni tanlashda ham yana bir muhim jihatga e'tibor qaratish zarur. Ma'lumki, til ijtimoiy-tarixiy hodisa, shundan kelib chiqib, tadqiqot ishi diaxron yoki sinxron planda o'rganilishi mumkin. Ularning har biri esa o'z tadqiqot metodlariga ega. Tilshunoslikning diaxron tadqiqot metodlari vaqt, zamon belgisi, ya'ni qo'llanishiga ko'ra uzoq o'tmish bilan bog'lanishi bilan tavsiflanadi. Tavsifiy metod-bu metod jahon tilshunosligining eng qadimiy va dastlabki yetakchi metodi hisoblanib, qadimgi arab, yunon, hind, xitoy, rim tillariga oid yaratilgan asarlar – grammatikalar mazkur metod asosida yaratilgan. Tavsifiy metod sinxron analiz metodi bo'lib, ob'ektni (matni) turgan holatida berilgan ma'lumotlar asosida

o'rganadi. Tavsifiy metod tomonidan olingan ma'lumotlar barcha metodlar uchun tayanch nuqta hisoblanadi. Struktur metod ushbu metod xulosalariga tayanib ish ko'radi, qiyosiy-tarixiy metod uchun ham qiyoslanayotgan ob'ekt haqidagi izohni tavsifiy metod beradi. Shu bois tavsifiy metod turli davrlarda turli lingvistik maktablar va yo'nalishlarga xizmat qilgan. Hozir ham boshqa metodlar bilan ish olib borayotgan mutaxassislar turli tillarga oid darslik, qo'llanmalar, monografik tadqiqotlarni shu metod asosida yaratmoqdalar. Tavsifiy metodda tadqiq qilish jarayoni quyidagi bosqichda olib boriladi bosqich - komponent tahlil bo'lib, unda matn gaplarga, gaplar so'zlarga, so'zlar morfemalarga, morfemalar esa fonemalarga ajratilib tahlil qilinadi. Komponent tahlil metodi so'z ma'nosini tarkibiy qismlarga – komponentlar (semalar)ga ajratish, har bir semaning so'z ma'nosi - semema tarkibidagi ahamiyati, o'rni, imkonini aniqlash, ishlatilish doirasini belgilash bilan shug'ullanadi. Komponent tahlil qilish metodi orqali so'z ma'nosi mantiqan zaruriy bo'laklarga – komponentlarga ajratiladi, ajratilgan bo'laklarning har biri alohida o'rganilib, ularning so'z ma'nosi tarkibidagi "quvvati", nutqda qanday vazifa bajarishi o'rganiladi. Sema va sememalarning o'zaro bog'liqligi butun va bo'lak nuqtai nazaridan baholanadi. II bosqich - kontekstual tahlilda komponent tahlil bosqichida olingan ma'lumotlar muayyan guruhlarga umumlashtiriladi. Ushbu tahlillar til birliklarining tildagi vazifasi, tuzilishi, qo'llanishi kabilarni tavsiflashga, ilmiy izohlashga, umumlashma xulosalar chiqarishga xizmat qiladi. Bunda ijtimoiysotsiologik, talaffuz-akustik, fanlararo tahlil, distributiv tahlil usullaridan foydalaniladi.

1. Ijtimoiy-sotsiologik usul so'zlarni tematik guruhlash, lingvistikjug'rofiy o'rni, mavqei, me'yoriy-uslubiy xususiyatlarni o'rganadi.
2. Talaffuz-akustik usul orqali nutq tovushlarining talaffuz-eshitilish xususiyatlari, fonetik hodisalar tahlili o'rganiladi. Bunda ayniqsa eksperimental fonetik tahlil metodi muhim o'rin tutadi. Ushbu metodda nutq tovushlari, intonatsiya, pauza, ritm kabi fonetik hodisalarni maxsus texnik vositalar, asboblardan yordamida tadqiq qilinadi.

Ushbu metodda quyidagi usullardan foydalaniladi:

Somatik usul – gapirish-so'zlash jarayonida fiziologik jarayonlarning jismoniy harakatlari ifodasini o'rganadi. Artikulyatsiya a'zolarini suratga olish, nutq apparatining rentgen tasvirini tushirish, nafas olish jarayonini o'lchash – bu metodning usullari hisoblanadi

Pnevmatik usul – talaffuz jarayonidagi nutq a'zolari harakati, havo oqimining og'iz, burun va bo'g'iz bo'shlig'idagi harakati natijasida hosil bo'luvchi og'iz, tovush va shovqinlarning o'zgarishi aniqlanadi.

Elektroakustik usul – nutq faoliyatidagi tovushlarni, ularga xos turlicha xususiyatlarni (masalan, cho‘ziqlik, qisqalik, baland-pastlik, ohangdorlik, shovqin kabilarni) elektr tebranishlari nuqtai nazaridan tahlil qiladi, ular asosida tavsiflaydi. Ushbu metod nutq tovushlarini nafaqat akustik, balki artikulyatsion jihatdan ham aniq tavsiflash imkonini beradi.

3. Distributiv tahlil usulida til va nutq birliklari (fonema, morfema, leksema, so‘z va so‘z birikmalari)ning joylashish o‘rni, oldinma-ketin kelishi, o‘zaro bog‘lanishi va semantik-stilistik munosabatga kirishuvi o‘rganiladi. Bunday tahlil tilshunoslikda deskriptiv yo‘nalish deb atalib, uning asosini distributsiya yoki distributiv metod tashkil etadi.

Unda tillarni o‘rganish 2 bosqichda amalga oshiriladi: 1) lingvistik birliklar aniqlanadi; 2) ushbu birliklarning bir-biriga nisbatan distributsiyasi, joylashuvi belgilanadi. Distributsiya lisoniy birliklarning nutqda qo‘llanish, joylashish o‘rni, boshqa unsurlar bilan birika olish qobiliyati, ya‘ni potensialdagi qurshovi bo‘lib, uning morfologik, leksik-semantik, sintaktik turlari bor.

Morfologik distributsiya – bu bir so‘z turkumini boshqa so‘z turkumlari bilan munosabatga kira olishidir (sifat va ot, ravish va fe‘l, artikllar va ot va hakoza). Bunda morfemalar aniqlanib, ularning aloqalari talqin qilinadi, izohlanadi.

Leksik-semantik distributsiya – til elementlarining mano jihatidan o‘zaro aloqa qilish qobiliyatidir.

Sintaktik distributsiya – gap bo‘lakarining bir-biriga nisbatan joylashuvi va munosabatidir. Tilda birliklarni qismlarga ma‘noli qismlarga ajratish segmentatsiya deyiladi.

4. Valentlik tahlil usulida so‘zning nutq faoliyatidagi semantik-sintaktik, funksional faolligini o‘rganish, uning ma‘noga bog‘liq imkoniyatlarini yoritish masalalari o‘rganiladi. Bunda so‘zning o‘z ma‘nosi asosida boshqa so‘zlar bilan semantik munosabatga kirishuvi, ularni o‘ziga biriktirish xususiyatlari o‘rganiladi, so‘zlar orasidagi semantik munosabat bevosita sintaktik munosabatni yuzaga keltirishi, ya‘ni semantik sintagmalar sintaktik konstruksiyalarni hosil qilishi aniqlanadi. Ushbu metod har bir so‘zda valentlik imkoni mavjud bo‘lishi va usintaktik aloqada yuzaga chiqishi, valentlikning nutqda – so‘zlar orasidagi turlicha bog‘lanishlarda, ya‘ni xususiyliklarda namoyon bo‘lishi tahlil qilinadi.

Xulosa:

Shuningdek, so‘z shakllari, fonema, morfemalarning qanday taqsimlanishi, o‘zaro birikuvda qanday faollikka egaligini ham aniqlashga yordam beradi. Ushbu

metodlar davr talabi bilan yaratilgan zamonaviy tahlil metodlaridan biri bo'lib, uning o'ziga xosligi elektron-hisoblash mashinalari (EHM), kompyuterlar yordamida tilni muayyan, bo'laklar, lisoniy birliklar, formal qismlarga ajratish orqali bir tildagi lisoniy birliklar mazmuni boshqa tilga ko'chiriladi, ya'ni kompyuter vositasida avtomatik tarjima qilinadi. Buning uchun avval matnni tarjima qilish imkoniyatini beradigan qoidalar tizimi yaratiladi, so'ngra mazkur qoidalarni mashina tilida yozish, ya'ni mazkur qoidalarni amalga oshirish uchun dastur yaratiladi. Dastur va lug'at maxsus shartli belgilar bilan yoziladi va mashinaga kiritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Chet tili darsi haqida suhbatlar: pedagogika institutlari talabalari uchun qo'llanma / Passov E.I., Kolova T.I., Volkova T.A., Dobronravova T.N., Voronova O.M., Kraynova E.A. - L., "Ta'lim", - 1975[1]
2. Bim I.L. Chet tillarni o'qitish metodikasi masalasi to'g'risida. // IYaSh.-1974.- № 2.-S.19-32.[2]
3. Shagieva, N. (2020). Rus tilini o'qitishda axborot texnologiyalarining o'rni. Yevropa ta'lim tadqiqotlari va taraqqiyoti jurnali, 8(7).[3]
4. www.ziyonet.uz. [4]

